

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 340.13:341.322

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.1>

ГЕНЕЗА ТА ТИПОЛОГІЯ ІСТОРИЧНИХ МОДЕЛЕЙ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

Берч В.В.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-3837-4724*

Іщенко Н.Д.,

*студентка спеціальності Д8 «Право»,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0001-9114-7774*

Берч В.В., Іщенко Н.Д. Генеза та типологія історичних моделей перехідного правосуддя.

У статті здійснено комплексне дослідження генези та типології історичних моделей перехідного правосуддя у контексті подолання наслідків збройних конфліктів, масових порушень прав людини та трансформації авторитарних політичних режимів. Проаналізовано концептуальні підходи до розуміння перехідного правосуддя у міжнародно-правовому дискурсі та охарактеризовано його основні функціональні напрями, серед яких кримінальне переслідування винних осіб, відшкодування шкоди потерпілим, встановлення історичної правди та проведення інституційних реформ.

Досліджено еволюцію механізмів перехідного правосуддя під впливом процесів демократизації у країнах Латинської Америки та Східної Європи, а також міжнародних стандартів захисту прав людини, сформованих у документах ООН.

У межах дослідження здійснено характеристику основних моделей перехідного правосуддя, зокрема, каральної, комісійної, інституційно-реформаторської та комбінованої. Проаналізовано діяльність міжнародних трибуналів після Другої світової війни, а також особливості функціонування комісій правди у країнах постконфліктного врегулювання. Особливу увагу приділено досвіду колишньої Югославії, Кенії, Південно-Африканської Республіки та Колумбії.

Обґрунтовано, найбільш ефективною у сучасних умовах є комбінована модель перехідного правосуддя, котра поєднує судові та позасудові механізми реагування на наслідки конфлікту. На основі аналізу колумбійського досвіду доведено, що комплексне застосування механізмів кримінального переслідування, встановлення істини, відшкодування шкоди потерпілим та пошуку зниклих безвісти забезпечує реалізацію принципу невідворотності відповідальності та створює передумови для суспільного примирення та демократичної трансформації держави. Зроблено висновок, що міжнародний досвід перехідного правосуддя має важливе значення для формування національної моделі постконфліктного врегулювання в Україні.

Ключові слова: перехідне правосуддя, відновлення справедливості, відшкодування шкоди, встановлення істини, історична правда, права людини, міжнародне гуманітарне право, збройний конфлікт, люстрація, національна безпека.

Berch V.V., Ishchenko N.D. Genesis and typology of historical models of Transitional Justice.

The article provides a comprehensive study of the genesis and typology of historical models of transitional justice in the context of overcoming the consequences of armed conflicts, mass human rights violations, and the transformation of authoritarian political regimes. Conceptual approaches to understanding transitional justice within international legal discourse are analysed, and its principal

functional dimensions are characterised, including criminal prosecution of perpetrators, reparation for victims, establishment of historical truth, and implementation of institutional reforms.

The evolution of transitional justice mechanisms under the influence of democratisation processes in Latin American and Eastern European states, as well as international human rights protection standards developed within the framework of United Nations documents, is examined.

Within the scope of the research, the principal models of transitional justice are characterised, namely punitive, commission-based, institutional-reformative, and hybrid models. The activities of international tribunals established after the Second World War, along with the peculiarities of truth commissions functioning in post-conflict societies, are analysed. Particular attention is devoted to the experiences of the former Yugoslavia, Kenya, the Republic of South Africa, and Colombia.

It is substantiated that, under contemporary conditions, the hybrid model of transitional justice appears to be the most effective, as it combines judicial and non-judicial mechanisms for responding to the consequences of conflict. Based on the analysis of the Colombian experience, it is proven that the comprehensive application of criminal prosecution mechanisms, truth-seeking procedures, reparations for victims, and the search for missing persons ensures the implementation of the principle of inevitability of responsibility and creates the necessary preconditions for social reconciliation and democratic transformation of the state. It is concluded that the international experience of transitional justice is of significant importance for the development of a national model of post-conflict settlement in Ukraine.

Key words: transitional justice, restoration of justice, reparations, truth-seeking, historical truth, human rights, international humanitarian law, armed conflict, lustration, national security.

Постановка проблеми. Проблематика перехідного правосуддя упродовж останніх десятиліть набула особливого значення у контексті подолання наслідків збройних конфліктів, масових порушень прав людини та трансформації авторитарних політичних режимів у демократичні системи державного управління. У сучасному міжнародно-правовому дискурсі перехідне правосуддя розглядається як комплексна система правових, інституційних та суспільно-політичних заходів, спрямованих на відновлення справедливості, встановлення історичної правди, забезпечення прав потерпілих і недопущення повторення подібних порушень у майбутньому.

Водночас міжнародний досвід свідчить про відсутність єдиної універсальної моделі реалізації перехідного правосуддя та передбачає формування декількох варіативно відмінних концепцій, що відрізняються за своїми цілями, механізмами реалізації, співвідношенням судових і позасудових інструментів, а також ступенем орієнтації на покарання, примирення та інституційну трансформацію. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження генези історичних моделей перехідного правосуддя, їхньої типології та еволюції під впливом міжнародних стандартів захисту прав людини та практики постконфліктного врегулювання.

Необхідність дослідження посилюється в умовах сучасних безпекових викликів та триваючих міжнародних збройних конфліктів, що актуалізують питання формування ефективної моделі перехідного правосуддя для України. Аналіз історичних моделей та особливостей їх реалізації дозволяє визначити переваги та недоліки окремих заходів, оцінити ефективність їхніх механізмів і сформулювати концептуальні засади для комплексного формування національної системи постконфліктного правового врегулювання.

Метою статті є дослідження генези перехідного правосуддя та здійснення характеристики основних моделей його реалізації на основі міжнародного досвіду.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти досліджуваної тематики висвітлено у працях Ж. Балабанюк, М. Гнатівського, О. Задорожнього, А. Кориневича, Я. Мельника, О. Овчаренко, О. Семенюк, О. Щербанюк та інших науковців. Попри наявність значної кількості наукових праць, питання генези та типології історичних моделей перехідного правосуддя залишаються недостатньо систематизованими та потребують комплексного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося у доповіді Генерального секретаря Об'єднаних Націй «Панування права та правосуддя перехідного періоду в конфліктних та пост-конфліктних суспільствах» перехідне правосуддя - «комплекс процесів та механізмів, для подолання суспільством тяжких наслідків масштабних порушень законності в минулому з метою забезпечити підзвітність, справедливість і примирення». У Рекомендаціях Управління Верховного комісара ООН з прав людини наголошується, що основною метою перехідного правосуддя є досягнення суспільного примирення та встановлення історичної істини. [2].

Перехідне правосуддя як одна з ключових моделей подолання наслідків збройних конфліктів сформувалося під впливом процесів демократизації, що відбувалися у країнах Латинської Америки та Східної Європи у 1980-х роках. Падіння диктаторських і авторитарних режимів, яке нерідко супроводжувалося воєнними конфліктами, актуалізувало питання недопущення безкарності винних та запобігання повторенню подібних злочинів у майбутньому. У зв'язку з цим провідне місце в перших національних моделях перехідного правосуддя посіла боротьба за захист прав постраждалих, що переважно здійснювалася через механізми ретрибутивної юстиції. Поняття *transitional justice*, запроваджене у науковий обіг Руті Тейтель і надалі розвинене Нейлом Крітцом, почали використовувати для характеристики особливостей правових і політичних процесів переходу від авторитарного режиму до демократичної системи управління [1, с.10].

У результаті узагальнення міжнародного та національного досвіду врегулювання конфліктів, на основі практик Руанди та країн постюгославського простору, французький дипломат Луї Жуане в межах діяльності підкомісії Комісії ООН з прав людини у 1991-1997 роках розробив доповідь, присвячену проблемі подолання безкарності за тяжкі порушення громадянських і політичних прав. Документ містив 42 принципи, у яких було закріплено базові права постраждалих осіб, а саме право знати правду про вчинені порушення, право на відновлення справедливості та право на отримання відшкодування за заподіяну шкоду [1, с.10].

У міжнародно-правових актах поступово сформувалися чотири базові напрями реалізації механізмів перехідного правосуддя:

1. Кримінальне переслідування осіб, відповідальних за воєнні злочини та серйозні порушення прав людини;
2. Відшкодування шкоди потерпілим, що передбачає компенсацію фізичних і моральних втрат, поновлення порушених прав;
3. Встановлення істини через неупереджене документування подій, відкриття архівних матеріалів і відтворення історичної правди;
4. Інституційні реформи що є гарантією неповторення конфлікту: проведення люстрації, реформування сектору безпеки, правоохоронної та судової систем, а також змін у сферах освіти й засобів масової інформації [1, с. 11].

Відтак, сьогодні концепція перехідного правосуддя, спрямована на покарання винних та захист прав жертв і недопущення повторення злочинів у майбутньому. Однак, така концепція формувалася поступово, і представляє собою сукупність підходів реагування на масові порушення прав людини. Слід зазначити, що досвід різних держав свідчить про варіативність підходів для всіх випадків. Вони змінюються залежно від умов, у яких відбувається перехід від конфлікту чи авторитарного до демократичного режиму.

У досліджуваному контексті звернемося до досвіду чотирьох найвідоміших трибуналів, серед яких: Нюрнберзький міжнародний військовий трибунал (1945-1946 рр.) був створений для притягнення керівництва нацистської Німеччини до відповідальності за злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності; Токійський міжнародний трибунал (1946-1948 рр.) здійснював судовий розгляд злочинів, скоєних представниками японського керівництва у період Другої світової війни; Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії, діяльність якого була спрямована на переслідування осіб, винних у воєнних злочинах на території Балкан; кримінальний трибунал для Руанди - створений для розгляду справ, пов'язаних із геноцидом 1994 року. Вказані процеси, мали на меті забезпечення кримінальної відповідальності за міжнародні злочини та відновлення справедливості через механізми міжнародного судового переслідування [3].

Окремої уваги заслуговує Версальський договір 1919 р., укладений між державами-переможцями та Німеччиною після завершення Першої світової війни. Відповідно до його положень, відповідальність за розв'язання війни покладалася на Німеччину, яка також зобов'язувалася здійснити виплату значних репарацій. Наведені історичні приклади можуть розглядатися як прояви каральної, або репресивної, моделі перехідного правосуддя, основою якої є притягнення винних до відповідальності та застосування санкцій за вчинені міжнародні правопорушення [4]. Виходячи з наведеного, можна дійти висновку, що на початковому етапі перехідне правосуддя мало досить спрощений і радикальний характер. Застосовувалися або негайні каральні заходи щодо винних, або використовувалася загальна амністія без детального розгляду конкретних обставин і ступеня вини кожної особи.

У межах цього дослідження доцільно також звернути увагу на комісійну модель перехідного правосуддя, яка орієнтована насамперед на встановлення історичної правди, фіксацію фактів порушення прав людини та офіційне визнання страждань потерпілих без обов'язкового притягнення всіх винних осіб до судової відповідальності [4]. До прикладу, Комісія з правди та примирення в Югославії. Її формування було зумовлене значною кількістю загиблих, постраждалих і вимушено переміщених осіб унаслідок збройних конфліктів на території колишньої Югославії у 1991–2001 роках. Комісію було започатковано у 2001 році за ініціативи президента Югославії. До предмету її відання були віднесені такі повноваження:

- 1) встановити основні чинники політичного, економічного, соціального та морального занепаду держави, включно з аналізом можливого зовнішнього впливу;
- 2) з'ясувати причини збройних конфліктів в регіоні, що призвели до масштабних людських втрат, етнічних чисток, масового переміщення населення, економічних руйнувань і втрати культурної спадщини, а також спричинили посиленню авторитарних тенденцій, ізоляції держави та криміналізації суспільних процесів;
- 3) дослідити порушення прав людини та а норм міжнародного гуманітарного права з метою встановлення історичної правди.

Однак діяльність цієї комісії була припинена достроково, без підготовки підсумкового звіту та без досягнення повноцінних результатів її роботи.

Прикладом може слугувати і Комісія з правди, справедливості та примирення Кенії, створена для розслідування масштабного насильства, порушень прав людини, корупційних діянь та незаконного привласнення земель у період 1963–2008 років. Зазначений орган був уповноважений збирати заяви та проводити публічні слухання у всіх частинах країни. У ході роботи комісія зібрала понад 40 000 заяв і провела численні слухання, однак значна частина осіб, яких стосувалися звинувачення, заперечувала свою причетність або перекладала відповідальність на державні структури. Попри напрацьовані матеріали та рекомендації, притягнення винних до відповідальності не відбулося через слабкість законодавчої бази та політичний тиск, що фактично призвело до безкарності [5, с. 11-12].

Звернемося до досвіду Південної Африки та її Комісії з питань правди та примирення, створеної у 1995 році. Її завданням було встановлення обставин серйозних порушень прав людини, сприяння процесам амністії та визначення долі осіб, які зникли безвісти. Але реалізація цієї ініціативи виявила низку проблем, наприклад, недостатній рівень політичної волі щодо притягнення винних до відповідальності, обмеженість інституційних реформ та неповне вирішення глибоких соціально-економічних диспропорцій [6].

Аналізуючи наведені приклади, можна дійти висновку, що перевагою цієї моделі є її спрямованість на досягнення суспільного примирення та відновлення діалогу в суспільстві після конфліктів. Однак така модель не завжди може забезпечити повноцінне притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. Комісії правди створюються для встановлення фактів, але вони не можуть повністю замінити судовий процес та процедуру індивідуального розгляду справ.

Наступною можна виділити інституційно-реформаторську модель, яка зосереджується на трансформації державних інституцій, причетних до порушень прав людини, з метою недопущення повторення подібних практик у майбутньому. Її зміст полягає у структурному оновленні державного апарату та підвищенні його підзвітності й відповідності принципам верховенства права. Проявами цієї моделі є люстраційні процеси, що відбувалися в країнах Центральної та Східної Європи, таких як Польща, Чехія, а також у Німеччині після об'єднання, де здійснювалося очищення державних інституцій від осіб, пов'язаних із репресивними режимами; реформа сектору безпеки в Південно-Африканській Республіці після апартеїду та судову реформа в Аргентині після військової диктатури [4]. Вказана модель спрямована на усунення причин, які сприяли масовим порушенням, та полягає у зміні та очищенні державних інституцій, які були причетні до порушень прав людини. Поряд із зазначеним, зазначена концепція не завжди забезпечує встановлення істини щодо конкретних злочинів або повне відшкодування шкоди жертвам.

Окремої уваги потребує комбінована модель перехідного правосуддя, в основі якої лежить застосування декількох концептуальних підходів з метою досягнення належного співвідношення між притягненням винних до відповідальності, встановленням істини, відшкодуванням завданої шкоди та здійсненням інституційних перетворень. Вказана модель ґрунтується на комплексному використанні різних механізмів перехідного правосуддя з урахуванням характеру конфлікту,

масштабу порушень прав людини та особливостей суспільної трансформації у постконфліктний період. Саме цей формат набув найбільшого поширення у міжнародній практиці, оскільки застосовувався у більшості держав після завершення як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів. Його ефективність обумовлена можливістю одночасної реалізації кількох взаємопов'язаних завдань, зокрема, забезпечення юридичної відповідальності за вчинені порушення, відновлення прав потерпілих, а також формування стабільних демократичних інституцій, здатних гарантувати недопущення повторення масових порушень у майбутньому [4].

Показовим прикладом реалізації комбінованої моделі перехідного правосуддя є колумбійський досвід, який підтвердив можливість узгодження спільного механізму відповідальності між державою та недержавними учасниками збройного конфлікту. Ще до початку офіційних мирних переговорів із Революційними збройними силами Колумбії у державі було сформовано нормативно-правове підґрунтя для впровадження механізмів перехідного правосуддя, що забезпечило їхню подальшу інституційну легітимацію та практичну реалізацію. Важливим наслідком у цьому ключі стало визнання спроможності національної системи правосуддя здійснювати ефективне розслідування та притягнення винних до відповідальності, у зв'язку з чим Міжнародний кримінальний суд відмовився від продовження власного розслідування [7].

Водночас колумбійська модель не обмежилася виключно судовими механізмами. У межах системи перехідного правосуддя було створено комплекс спеціалізованих інституцій, кожна з яких виконувала окрему функцію у процесі постконфліктного врегулювання. Зокрема, було створено:

Спеціальну юрисдикцію миру, котра виконує функції кримінального правосуддя;

Комісію з питань з'ясування правди співіснування та неповторності, яка досліджує причини і наслідки конфлікту, аналізує його складність, висвітлює аспекти насильства та готує комплексну інформацію з акцентом на жертвах;

Відділ пошуку зниклих безвісти, що здійснює розшук осіб, зниклих під час конфлікту, встановлення їхньої долі [5].

За результатами реалізації цієї політики було офіційно зареєстровано близько 8,6 млн постраждалих осіб, включно з вимушеними переселенцями. Із них приблизно 800 тис. отримали матеріальні компенсації, а понад 30 тис. селянських родин було відновлено право на володіння земельними ділянками, які раніше незаконно відібрані збройними угрупованнями. На виплати постраждалим було витрачено близько 12 млрд песо (приблизно 3 млрд доларів США), що виділялися як з державного бюджету, так і з репарацій, стягнутих із учасників збройних формувань. Після проходження процедур у межах «комісії правди» особи, які вчинили тяжкі злочини або приховували їх, могли отримати строк ув'язнення до 20 років [8].

З огляду на досвід Колумбії, саме комбінована модель перехідного правосуддя видається найбільш цілісною та ефективною формою постконфліктного врегулювання, оскільки забезпечує одночасне функціонування декількох взаємопов'язаних механізмів, спрямованих як на реалізацію принципу невідворотності відповідальності, так і на відновлення суспільної довіри. Її ключова перевага полягає у поєднанні індивідуалізованого судового розгляду із позасудовими інструментами встановлення істини, документування наслідків конфлікту, визнання прав жертв та пошуку осіб, зниклих безвісти. У результаті формується механізм юридичного реагування на масові порушення прав людини та водночас комплексна система суспільного відновлення, орієнтована на подолання наслідків конфлікту та недопущення його повторення. У зв'язку з цим колумбійський досвід значною мірою кореспондує із загальною концепцією перехідного правосуддя, сформованою у документах ООН, відповідно до яких перехідне правосуддя охоплює сукупність судових і позасудових механізмів, спрямованих на забезпечення відповідальності, встановлення істини, відшкодування шкоди жертвам та проведення інституційних реформ у постконфліктний період.

Висновки. Перехідне правосуддя є складним багаторівневим механізмом реагування на наслідки масових порушень прав людини, що виникають у періоди збройних конфліктів, а також трансформацій від авторитарних режимів до демократичних форм державного управління. Сутність досліджуваного феномену полягає у притягненні винних осіб до юридичної відповідальності, забезпеченні суспільного примирення, відновленні прав потерпілих, встановленні історичної правди та формуванні інституційних гарантій неповторення подібних порушень у майбутньому.

Проведене дослідження дало змогу встановити, що у міжнародній практиці сформувалося декілька основних моделей перехідного правосуддя, серед яких каральна, комісійна, інституційно-реформаторська та комбінована. Кожна з них характеризується власним функціональним

спрямуванням і відображає особливості історичного, політичного та соціального розвитку конкретної держави. Водночас аналіз міжнародного досвіду засвідчив, що жодна із зазначених моделей не може забезпечити повноцінного подолання наслідків конфлікту за умови її ізольованого застосування. Саме тому найбільш ефективною у сучасних умовах видається комбінована модель перехідного правосуддя, котра поєднує судові та позасудові механізми, забезпечує належну кореляцію між притягненням до відповідальності, встановленням істини, відшкодуванням шкоди потерпілим та проведенням інституційних реформ. Особливу цінність у цьому аспекті становить колумбійський досвід, який вказує на можливість комплексного застосування різних елементів перехідного правосуддя в рамках єдиної системи постконфліктного врегулювання.

Відтак, ефективність механізмів перехідного правосуддя безпосередньо залежить від здатності держави забезпечити комплексне бачення щодо подолання наслідків конфлікту та поєднання принципу справедливості із потребами суспільного примирення та демократичної трансформації. У цьому контексті міжнародний досвід має важливе значення для формування національної моделі перехідного правосуддя в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Брунова-Калісецька І., Кисельова Т., Мартиненко О. Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. Київ, 2020. 60 с. ISBN 978-966-137-128-5.
2. Верховенство права і правосуддя перехідного періоду в конфліктних та постконфліктних суспільствах: доповідь Генерального секретаря ООН від 23 серпня 2004 р. (S/2004/616). URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n04/395/29/pdf/n0439529.pdf>.
3. Пелех І.В. Історичні моделі перехідного правосуддя та їх адаптація до умов сучасного українського досвіду. *Право і суспільство*. 2025. № 6. URL: https://pravoisuspiilstvo.org.ua/archive/2025/6_2025/81.pdf.
4. Лузан Т. Перехідне правосуддя: історія становлення і зміст поняття. *Юридична практика (Legal Business)*. 2021. 28 квітня. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudovapraktika/perehidne-pravosuddya-istoriya-stanovlennya-i-zmist-ponyattya.html>.
5. Кіщенко С. Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України. Київ, 2020. URL: <file:///C:/Users/Dell/Downloads/Komisija%20zi%20vstanovlennja%20pravdy.pdf>.
6. Південна Африка: уроки правди і примирення для України. URL: <https://uba.ua/ukr/news/rvdenna-afrika-uroki-pravdi-primirennja-dlja-ukraini>.
7. Україна, Колумбія, Судан: як працюють механізми перехідного правосуддя / Українська асоціація адвокатів. 7 листопада 2025. URL: <https://uba.ua/ukr/news/ukraina-kolumbja-sudan-jak-pracjujut-mekhanzmi-perekhdnogo-pravosuddja>.
8. Геращенко І. Спецпоселення і перехідне правосуддя. Як реінтегрують бойовиків FARC, у Колумбії вивчає делегація ВР / Новинарня. 13 квітня 2018. URL: <https://novynarnia.com/2018/04/13/spetsposelennya-i-perehidne-pravosuddya-yak-reintegruyut-boyovikiv-farc-u-kolumbiyi-vivchaye-delegatsiya-vr>.
9. Белов Д.М., Белова М.В., Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 78(4). Ч.2. 2023. С. 315-320. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fafa59db-d18b-4044-84f6-dff-66b3102a3/content>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.03.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026

Дата публікації: 10.05.2026

© Берч В.В., Іщенко Н.Д., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0